

Gedeon Magdolna¹

Friedrich Naumann problémafelvetései a német szocializmussal kapcsolatban²

Absztrakt

Friedrich Naumann a múlt század fordulóján, a Wilhelminizmus korszakában élt. Pályáját evangélikus lelkészként kezdte, majd politikai karriert futott be, de keresztény lelkülete végigkísérte életútján. Munkásságának elemzői „politikai nevelőnek” tartják, aki mindig a valós helyzetből kiindulva próbált útmutatást nyújtani a politikai élet résztvevőinek, így a német szociáldemokratáknak is. Írásai ezért érdekes kordokumentumoknak is tekinthetők, melyek gyakorlati szemszögből gyarapítják a korabeli Németország közéletéről való ismereteinket. Ez a tanulmány Naumann azon műveiről nyújt áttekintést, melyek a német szocializmus problémáit vetik fel, és a Marxizmus tanainak időtállóságát vizsgálják.

Kulcsszavak: Friedrich Naumann, szociáldemokrácia, marxizmus, Kommunista Kiáltvány, szakszervezetek

Abstract

Friedrich Naumann lived at the turn of the last century, in the era of Wilhelminism. He started his career as an evangelical pastor, then pursued a political career, but his Christian spirit accompanied him throughout his life. Analysts of his work consider him a „political educator” who always tried to provide guidance to the participants of political life, including the German Social Democrats, starting from the real situation. His writings can therefore also be regarded as interesting contemporary documents, which increase our knowledge of the public life of contemporary Germany from a practical point of view. This study provides an overview of Naumann’s works that raise the problems of German socialism and examine the timeliness of the doctrines of Marxism.

Keywords: Friedrich Naumann, social democracy, Marxism, Communist Manifesto, trade unions

I. Bevezetés

Friedrich Naumann (1860-1919) elsősorban a Mitteleuropa-tervek egyik teoretikusaként vált ismertté. A 19. században ez a koncepció mint biztonságpolitikai alternatíva, a nagynémet eszmeiség megvalósítása, az Anglia hegemoniájával szembeni védekezés, az európai béke konszolidálása, gazdasági térség kialakítása céljából merült fel.³ A gazdasági együttműködés alapvető eleme volt ezeknek a terveknek.

Az első világháború újabb lendületet adott a Mitteleuropa-ról szóló elképzeléseknek. A német birodalmi kormányzat által 1914. szeptember 9-én összeállított tanulmány, az

---

¹ Habilitált egyetemi docens, Miskolci Egyetem, ÁJK, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, magdolna.saryne.gedeon@uni-miskolc.hu

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.91

³ Németh István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814-1945 között, 15-16. o. In Korunk, 2020/8, 15-25. o.

ügynevezett szeptemberi program tartalmazta a háborús célok katalógusát. A kancellár, Theobald von Bethmann Hollweg által megjelölt célok között szerepelt Franciaország gyengítése, Oroszország keletre való visszaszorítása és egy közép-európai gazdasági szövetség alapítása. Ennek tagjai látszólag egyenrangúak lettek volna, valójában a szövetség német vezetése alatt, Németország gazdasági és politikai dominanciáját stabilizálta volna Európa felett.⁴

A Mitteleuropa-tervek a gazdasági együttműködés módját, előnyeit kidomborítva kívánják meggyőzni az olvasót az integráció elkerülhetetlenségéről. Emellett azonban felfedezhetőek bennük Németország vezető szerepét, a német érdekérvényesítést szolgáló, a nagyhatalmak túlsúlyával szemben való fellépést szorgalmazó elemek is. A Mitteleuropa-tervek egyik legjelentősebb, a tervet egészében kidolgozó képviselője Friedrich Naumann volt, aki egész életét elgondolásai megvalósítására áldozta. Naumann munkásságában a Mitteleuropa-val foglalkozó könyvek és cikkek zárt egészet alkotnak. Ezek az írásai szorosan összefüggenek, keletkezési idejük is egységet mutat.⁵ Elgondolásait végül az 1915-ben megjelenő, *Mitteleuropa* című könyvében összegezte.⁶

Naumann munkásságában nemcsak a közép-európai integrációval kapcsolatos elképzelései, hanem a politikai írásai is jelentősek, melyek azonban nem lettek olyan közismertek, mint a Mitteleuropa-ról szóló műve. Ezekben belül is jól el lehet különíteni az egyes uralkodó eszmékkel, a liberalizmussal és a szocializmussal kapcsolatos írásait. Naumann számos problémát vet fel az eszméknek a politika világában való gyakorlati működésével kapcsolatban. Bár e műveknek az aktualitása megkérdőjelezhető, egyetérthetünk Hans-Joachim Schoeps nézetével, amely szerint Naumann „nagy politikai nevelőnek” tekinthető⁷, aki a múlt század fordulóján tanácsaival a munkások szociális helyzetén szeretett volna segíteni Németországban.

Naumann megítélése azonban máig ellentmondásos. Azok mellett, akik a keresztény gondolkodót, a munkások helyzetén javítani szándékozó, a liberális eszmékért harcoló politikust látták benne, egyes elemzők az imperialista, nacionalista, a háborút éltető vonásait emelik ki. Naumann Mitteleuropa-tervét Karl Kautsky is támadta. Úgy vélte, hogy Naumann a háborút élteti, mert annak folyománya lehet az integráció. Ezen kívül az a gondolat is a terv alapjául szolgált, hogy a háborút csak egy fegyverszünet fogja követni, melyben a következő konfliktusra kell felkészülni. Kautsky internacionalista megközelítése szerint ezzel a tervvel a szocialisták szembe állítják „a béke, a barátság, a minden néppel való kapcsolat eszméjét, [...] a szocializmusért vívott harc eszméjét, amely kezeskedik nekünk az örök békéről.”⁸

Bár a történelmi tények Naumannt igazolták, Götz Aly Naumann Mitteleuropa-ról szóló könyvéből a fenti negatív jellemzőket emeli ki.⁹ Eközben téves következtetéseket is

⁴ Kosiarski, Jacek: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands, p. 305. In Stosunki Międzynarodowe – International Relations, 2015/2, pp. 305-352.

⁵ Schieder, Wolfgang: Schriften zum Mitteleuropaproblem. Einleitung, p. 376. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 374-399.

⁶ Naumann, Friedrich: Mitteleuropa. Georg Reimer, Berlin, 1915. A könyvet először 5000 példányban adták ki, majd 1916 májusáig 100 000 darabot nyomtattak belőle. Még ebben az évben számos nyelvre – köztük magyarra is – lefordították. Ld. Wolfgang Schieder: Das Mitteleuropabuch. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, pp. 485-486.

⁷ Schoeps, Hans-Joachim: Friedrich Naumann als politischer Erzieher, p. 4. In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 1968, Vol. 20, No. 1, pp. 3-13.

⁸ Kautsky, Karl: Die vereinigten Staaten Mitteleuropas. Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. G.m.b.H, Stuttgart, 1916. pp. 5, 56. Karl Kautsky (1854-1938), marxista gondolkodó, a marxista tanok revíziójának ellenzője.

⁹ Aly, Götz: Warum die Deutsche? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass – 1800 bis 1933., S. Fischer Verlag, Berlin, 2011, s. p.

levon. Szerinte például Naumann az I. világháborút „a közép-európai lélek teremtőjévé aranyozta.” „Aranyozásról” azonban valójában nincs szó a könyvben. Naumann a közép-európai integráció megvalósításához látta szükségesnek a közép-európai lelkület kialakítását, az egység megteremtésére pedig úgy tekintett, mint ami értelmet adhat a háborúnak. Mindemellett Naumann nem a háború kitörésekor kezdett el a Mitteleuropa-tervvel foglalkozni, hanem már a századforduló környékén is jelentek meg ezzel kapcsolatos írásai.

II. Friedrich Naumann élete¹⁰

Naumann sokoldalú politikai munkáinak megértését megkönnyíti életútjának ismerete, hiszen az jelentősen befolyásolta a különféle eszmeáramlatokhoz való hozzáállását. Naumann evangélikus lelkész gyermekeként konzervatív családban nőtt fel a Lipcse melletti Störmtahlban. Meißenben érettségizett 1879-ben. Ezután Lipcsében és Erlangenben teológiai tanulmányokat folytatott. Első teológiai vizsgája után 1882-ben Hamburgban, olyan házban, a „Rauhe Haus”-ban dolgozott, ahol árva vagy felügyelet nélkül maradt gyermekek éltek. 1885-ben Drezdában letette a második vizsgáját. 1886-ban Langenbergben papi állást kapott. Itt betekintést nyert a munkások ínséges életébe. Az ekkor megjelent első írásaiban Naumann mint a „szegény emberek pásztora” lép fel. Itt a proletárok közösségében ismerkedett meg Marx és Engels műveivel. 1890-től, mint a belmisszió lelkésze dolgozott Frankfurt am Mainban, ahol szociális munkát végzett. Olyan kérdésekkel is foglalkozott, mint egyesületalapítás, lakásellátás, öregségi alapítványok, szegénygondozás, intézmények gyerekek és fiatalok számára és keresztény egyesületi élet. A belmisszió alapvetően közel áll a szocializmushoz, mivel mindkettő célja a rászorultak megsegítése. Itt dolgozta ki téziseit a szocializmus és az állam kapcsolatáról, amit szerinte az evangéliumi tanításnak kellene irányítania. Ez indította el Naumannt a politikai pályán a keresztényszocialista irányzat felé. 1890-től Naumann részt vett az Evangélikus Szociális Kongresszuson, melyen teológusokkal, közgazdászokkal és gyakorlati emberekkel kötött ismeretséget. 1894 végén alapította a „Hilfe” keresztényszocialista hetilapot, ahol szerkesztőként dolgozott.

1896-ban Erfurtban megalapította a Nationalsozialer Verein-t, melynek első elnöke volt. 1897-ben elhagyta a papi pályát, hogy teljesen a politikával és az egyesülettel foglalkozzon. A Nationalsozialer Verein, lényegében egy párt volt, amely a választásokon is indult. 1903-ban, egy sikertelen választási részvétel után az egyesület feloszlott. Naumann az egyesület tagjainak többségével a Freisinniger Vereinhez csatlakozott. 1907-ben a Heilbronni választókerületben mandátumot nyert a Reichstagba, majd 1913-ban Waldeckben újraválasztották. Az I. világháború után 1919 januárjában Naumannt a Weimari Nemzetgyűlés tagjának, júniusban pedig az 1918. november 20-án alapított Német Demokrata Párt elnökének választották. 1919 augusztusában szélütés következtében Travermündében hunyt el.

Naumann életrajzából kiderül, hogy sokoldalú politikus volt. Ahhoz a körhöz tartozott, amely a szociáldemokraták és a liberálisok összefogását támogatta, mégsem lehet csupán szociálliberálisnak meghatározni.¹¹ Politikai pályáján három szakasz különböztethető meg:

¹⁰ Életéről ld. Peschel, Andreas: Naumann, Josef Friedrich. In Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V. (Hrg.) Sächsische Biografie, 2014. <http://www.isgv.de/saebi/> (2023.04.15.); Meyer-Benfey, Heinrich: Friedrich Naumann. Seine Entwicklung und seine Bedeutung für die deutsche Bildung der Gegenwart. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1904; Heuss, Theodor: Friedrich Naumann: der Mann, das Werk, die Zeit. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1937; Heuss, Theodor: Naumann, Friedrich. In Neue Deutsche Biographie 18, 1997, pp. 767-769. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118738178.html#ndbcontent> (2023.04.15.) Schoeps: i. m. pp. 6-8.

¹¹ Kellmann, Katharina: Sozialliberalismus in Kaiserreich. 2021. <https://katharinakellmann-historikerin.de/sozialliberalismus-im-kaiserreich/> (2023.04.15.)

1895-ig keresztényszocialista, 1896-1903 között nemzetiszocialista, 1903-tól szociálliberális volt.¹² Bár írói és politikai pályára lépett, eredetileg pap és lelki pásztor volt, és – többek szerint – az is maradt.¹³ Naumann munkásságára erőteljesen hatott a Wilhelminizmus. Hannah Vogt szerint a korszak jellege megbénította a legjobb erőket, vagy kilátástalan harcba és ellenállásba taszította őket. Az utóbbiakhoz tartozott Friedrich Naumann.¹⁴

III. Naumann és a *Nationalsozialer Verein* (Nemzetiszocialista Egyesület)

Naumann feladata a belmisszióban végzett munkája során a munkások, az elesettek megsegítése volt, melyet politikai pályáján is fő céljának tekintett. Tevékenysége a 19. század keresztényszocialista mozgalmából indult, amely az evangélikus egyház ellenállását tükrözte a kapitalizmus romboló hatásával, és az ebből adódó kommunista-ateista propagandával szemben.¹⁵ 1889-ben jelent meg a *Munkáskatekizmus vagy az igazi szocializmus* című műve, melyben a keresztényszocializmus jegyében a munkások jogaiért, a szociális szabadság és egyenlőség, valamint szociális reformok megvalósításáért lépett fel.¹⁶ Ebben a művében kifejti, hogy a munkások ínséges életet élnek, de a szociáldemokrácia által hirdetett teljes egyenlőség megvalósítása lehetetlen. A szocializmus szerinte a nagyobb mértékű egyenlőség elérésére tett kísérlet.¹⁷

Mikor Naumann lelkész lett, azon fáradozott, hogy egy új keresztényszociális erkölcsöt politikai és társadalmi összefüggésbe ágyazzon.¹⁸ Meggyőződése volt, hogy az egyháznak foglalkoznia kell a modern kor társadalmi megpróbáltatásaival, ha hű akar maradni elveihez.¹⁹ Naumann Jézust a nép emberének (Volksmann) tartotta: „Jézus Krisztus volt, ma is ő, és ő is marad a nép legnagyobb embere [...], aki a népben a népért felejtethetlen harcot vívott. [...] Ha Jézust egyszer újra érteni fogják, ha az üres szavakat és prédikációkat félreteszik, és úgy fognak rá tekinteni, amint volt és amint van, akkor el fog jönni a nép nagy belső megújulása, amely nélkül minden szociális reform csak halott külső munkálkodás.”²⁰

Naumann azonban rájött, hogy a szociális kérdést nem lehet egyesek megsegítésével kezelni, a keresztény szeretetszolgálati tevékenység nem elégséges a tömeges szükségletek kielégítésére. Ezen a területen csak a kormányzat és a néptömegek kapcsolatának reformjával lehet eredményeket elérni: „A kormányzatnak számolnia kell a szocializmussal, a szocializmusnak pedig a kormányzattal.”²¹

1896-ban a *Nationalsozialer Verein* megalapításával Naumann ezért azt remélte, hogy a különféle mozgalmakat és korának áramlatait a pártok között egy egységes gyűjtőmozgalommá tudja formálni.²² A koncepció szerint a nacionalizmus és a szocializmus

¹² Fesser, Gerd: Friedrich Naumann. p. 400. In Bernd Heidenreich (Hrg.): Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. Akademie Verlag, Berlin, 2002, pp. 399-411.

¹³ Schoeps: i. m. p. 5.

¹⁴ Ld. Voelter, Hans: Friedrich Naumann und der deutsche Sozialismus. Eugen Salzer Verlag, Heilbronn, 1950, p. 14.

¹⁵ Voelter: i. m. p. 18.

¹⁶ Mayer, Herbert: Im Dienste des Liberalismus, Der Politiker Friedrich Naumann. <https://berlingeschichte.de/bms/bmstxt99/9908porb.htm#seite73>, p. 74. (2023.04.15.)

¹⁷ Naumann, Friedrich: Arbeiter-Kathechismus oder der wahre Sozialismus. Verlag der Vereinsbuchhandlung, Calm & Stuttgart, 1889, pp. 6-7.

¹⁸ 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratiegeschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15)

¹⁹ Kedar, Asaf: Max Weber, Friedrich Naumann and the Nationalization of Socialism, p. 133. In History of Political Thought, Vol. 31, No. 1 (Spring 2010), pp. 129-154.

²⁰ Naumann, Friedrich: Jesus als Volksmann., Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1894, p. 1.

²¹ Voelter: i. m. p. 23.

²² 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratie->

politikai áramlatait az egyesület számára konstitutív mondanivalóvá kívánták tenni. A polgárságot szerették volna a szociálpolitikának megnyerni, a munkásokat pedig a nemzeti eszmére ébreszteni.²³

Az egyesület szocialista vonásai ellenére valójában liberális politikai formáció volt. Dieter Düding ezt a következőképpen összegezte: „Az egyesület végül úgy fogta fel magát, mint egy „összliberális mozgalom”, egy új, felélesztett proletár-polgári összliberalizmus szószólója, amellyel egységes politikává kötik össze a szociáldemokrata munkásság és a liberális polgárság eszméit.”²⁴

A Naumann által képviselt nemzetiszocialista irányzat nem azonos a későbbi, az 1920-as években kibontakozó politikai eszmével, nem lehet elődjének sem tekinteni. Naumann még a keresztényszocialista mozgalmát ért támadásokkor kinyilvánította célját: a 19. század végén a szocializmus az általános teóriák területéről a megvalósítás szakaszába lépett. Ebben a szakaszban viszont el kell hagyni a szocializmusra jellemző internacionális megközelítést, a munkát először nemzeti szinten, abban az országban kell elvégezni, ahol élnek.²⁵ A *Nemzeti és nemzetközi szocializmus* című művében pedig leírja, hogy a Marx és Engels által kitűzött cél a nemzetközi szocializmus megteremtése nemzetközi gazdasági viszonyok között lehetséges. Ez a cél azonban csak későbbi időpontban valósulhat meg, a hozzá vezető úton pedig egy lépésnek minősül a szocializmus nemzeti, az egyes államokban történő létrejötte.²⁶

Naumann úgy gondolta, hogy csak egy erős Németország lehet szociális Németország. Ehhez pedig erős hadsereg, flotta, gyarmatok és élettér kellenek.²⁷ Mindezt a Nationalsozialer Verein programja is tartalmazta: „2. § Szilárd és tartós külpolitikát kívánunk, amely a német gazdaság és a német szellem kiterjesztését szolgálja. Ezért fellépünk az általános hadkötelezettség teljes megvalósításáért, a német hadiflotta jelentős növeléséért, gyarmatok szerzéséért és kiépítéséért.”²⁸

Aly Götz a Naumann által összeállított *Nemzetiszociális katekizmus*²⁹ és a Mitteleuropa-tervek alapján viszont arra jutott, hogy bár a szerzőt „nem lehet úgy tekinteni, mint Hitler antiszemitizmusának előfutárát, azonban szociális, imperialista és nacionalista gondolatokat zárt szellemi áramlattá vegyített, amely végül az NSDAP gondolataival keveredhetett.”³⁰

Ezzel szemben azonban fel lehet vetni, hogy „a náci szerzők írásai alapvetően negatívan ítélték meg s elvetették a korábról ismert Európa-terveket, azok jogi és politikai formáit, mint például az európai államszövetség, európai szövetségi állam, konföderáció, Európai Egyesült Államok és Páneurópa elképzeléseit. Különösen az európai államszövetség eszméjét bírálták, mert annak ’formális egyenlőségi’ elve szemben állt a fajilag jó és rossz népek náci besorolásával. [...] Szövetséges propagandának tekintve hasonlóképpen elvetettek minden nyugati föderációs és konföderációs tervet. Nem volt többé aktuális Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve, vagy Franz List elképzelése sem; Hitler tervezése ugyanis messze túlmutatott a közép-európai térségen.”³¹

geschichte.de/koepfe/2309 (2024.06.15)

²³ Düding, Dieter: Der Nationalsoziale Verein 1896–1903. Oldenbourg, München, 1972, p. 9.

²⁴ uo.

²⁵ Ld. Naumann, Friedrich: Einige Gedanken über die Gründung christlich-socialer Vereine: Entgegnung auf Prof. Hilty's gleichnamigen Vortrag. A. Siebert, Bern, 1896, p. 4.

²⁶ Naumann, Friedrich: Nationaler und internationaler Sozialismus. Hilfe, Berlin, 1901, p. 6.

²⁷ Schmid, Thomas: Der illiberale Liberale. In Welt, 24. 08. 2019. <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article199046357/100-Todestag-Friedrich-Naumann-Der-illiberale-Liberale.html> (2024.06.15.)

²⁸ Naumann, Friedrich: National-sozialer Katechismus: Erklärung der Grundlinien des National-Sozialen Vereins. Buchverlag der Zeit, Berlin, 1897. p. 2.

²⁹ Ld. az előző lábjegyzetet.

³⁰ Götz, Aly: i. m. s. p.

³¹ Németh István: Nemzetiszocialista és fasiszta Európa-politikai elképzelések az 1930-as években, p. 83. In

Naumann pedig 1896-ban a *Hilfe* hetilap hasábjain így fogalmazott: „Mit használna a legszebb szociálpolitika, ha a kozákok jönnek. Aki belpolitikát akar folytatni, annak először a népet, a hazát és a határokat kell biztosítani; annak nemzeti politikáról kell gondoskodnia. Itt van a leggyengébb pontja a szociáldemokráciának. Olyan szocializmusra van szükségünk, amely kormányzóképes.”³²

Naumann már a Mitteleuropával kapcsolatos, az 1900-ban megjelenő *Németország és Ausztria* című művében is kritizálta a szocialisták internacionalizmusát: „Minden kultúrállamban abban áll a szocialista mozgalom vitán felül álló politikai jelentősége, hogy a bérmunkásokat szervezi, politikai és népgazdasági gondolatokat fogalmaz meg, a nép szabadságjogait rendíthetetlenül képviseli és a pártélet demokratikus újjászervezésének kiindulópontját képezi. Ha ezeket Németországban teszi, eljut egy ponthoz, ahol arról kell világosan döntenie, hogy a fennálló nemzetállamokat erősíteni vagy romba dönteni akarja. Mi, nemzetiszocialisták szocialista álláspontból képviseljük a nemzetállamok elismerését annak befolyásolása céljából. Németséget, birodalmi alkotmányt, szabadságjogokat, szociális törvényhozást akarunk.”³³

IV. Naumann problémafelvetései a szociáldemokráciával kapcsolatban

Naumann amellett, hogy a szocializmus megvalósítását először nemzeti keretek között képzelte el, számos művében fogalmazott meg kritikát az eszme politikai életben való gyakorlati megvalósításával kapcsolatban. Az 1899-ben megjelent *Mit akar a szociáldemokrácia* című írásában egyik alapproblémának tartotta, hogy a szociáldemokraták világosan meghatározott végcél kitűzése helyett, csak különféle homályos feladatokat határoztak meg. Ebbe a körbe tartozott az uralmi viszonyok felszámolása, hatalmi, az egész földet átfogó, demokratikus alapokon nyugvó társadalomszervezés vagy a proletariátus nemzeti kereteken belül történő diktatúrájának, vagy Európa népek békéjében egyesülő proletárállamának megvalósítása. Az utópisztikus elképzelések helyett a szociáldemokráciának Naumann szerint azt kellett volna célul tűznie, hogy kiindulópontja legyen egy nagy német baloldal felépítésének, amely a konzervatívoktól átvinné az irányítást, és megtenné, amire a német liberalizmus nem volt képes, megszüntetné a feudális konzervatív elnyomást.³⁴

Naumann szerint a legszigorúbb marxistáknak is csak „ködös” elképzelésük volt arról, hogy milyen társadalom váltsa fel a kapitalizmust. Amint azt *A szocializmus pszichológiai természeti feltételei* című tanulmányában kifejti, a marxisták alapelve a magánvállalkozásoktól megszabadított társadalom, de abban már nem voltak biztosak, hogy a termelésirányítás államszocialista vagy szövetkezeti legyen. Az eljövendő társadalom alanya az eddig elnyomottak tömege lenne: „A rabszolgák urak akarnak lenni, legalábbis társuralkodók.” Naumann ebből arra következtet, hogy a szocializmus másik nagy problémája: vajon a szocialista társadalom alanyát képező tömeg (Masse) alkalmas-e a vezető szerepre? Ez a tömeg a felső osztályok alatt helyezkedik el. Ha ebből a tömegből nem lehet vezetésre képes szervezetet létrehozni, a szocializmus csak utópia marad, és az arisztokrácia megtartja vezető szerepét. A szocializmus egyébként is csak a nagyvárosokban életképes. A

Valóság, 2020/5, pp. 77-97.

³² Ld. Schoeps: i. m. pp. 7-8.

³³ Naumann, Friedrich: Deutschland und Österreich, p. 420. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 401-441.

³⁴ Naumann, Friedrich: Was will die Sozialdemokratie? (Die Hilfe 5. Jg. 1899, Nr. 20.) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 321-325.

szocializmus kérdése így a berliniek, hamburgiak, lipcseiek stb. vezetőkészségének kérdése. A nagyvárosi tömeget könnyebb lenne forradalomra rávenni, de ahhoz hiányoznak az előfeltételek, ezért a vezetői képességre való képzés fokozásával lehetne csak eredményeket elérni.³⁵

1902 tavaszán sztrájk tört ki Belgiumban az általános választójog eléréseért. Erre reagálva Naumann *A forradalmi frázis* című cikkében fejtette ki nézeteit a felkelés lehetőségéről. Szerinte ez jó alkalom lett volna arra, hogy a szociáldemokraták kinyilvánítsák a forradalomhoz való hozzáállásukat. Belgiumban ekkor ugyanis bebizonyosodott, hogy a forradalom lehetetlenség. A belgiumi lázongások vezetője szerint a forradalomhoz túl késő vagy túl korán volt. Németországban sem álltak fenn a feltételek egy felkeléshez, azonban a „forradalmi szellemet” nem akarták veszni hagyni. A szociáldemokrácia revíziós-reformációs szárnyához tartozók közül senki sem állt elő azzal, hogy a forradalom már nem politikai eszköz számukra és ezért ki kell venni a szókincsükből is. A radikális szociáldemokrácia képviselői, Clara Zetkin és Rosa Luxemburg pedig továbbra is hangosan hirdették a forradalmat. Naumann szerint azonban ennek semmi alapja sem volt. Hiszen – ahogy azt már Engels is említette – a katonai fegyverkezés ellehetetlenítette a forradalmat, emellett a munkások élete beolvadt a gazdaság általános életvitelébe. A forradalom ellen lehet fordítani az éhséget is. Ha egy nagyvárost az ellenfél izolálni tud, megbukott a forradalom. A forradalom az agrárállamból a liberális ipari államba való átmenetben lehetséges. „A forradalmi lehetőség korszakából kinőttünk, és csak atavizmusból vonszoljuk a régi gondolkodásmódot és szavakat tovább” – állapította meg Naumann. Szerinte a szociáldemokrata vezetők csak azért ápolták továbbra is a beporosodott frázisokat, mert féltek, hogy a munkásmozgalom lankadni fog, ha a régi illúziókról le kell mondani. Naumann azonban arra figyelmeztetett, hogy a forradalmiság hosszas dédelgetése végül általános politikai apátiához fog vezetni. A jól képzett munkások úgy is értik, hogy a forradalom már csak egy üres szó. A munkások osztálytudata sem igényli már a forradalmi frázisokat, hiszen anélkül is nagyobbá és gazdagabbá váltak gazdasági és politikai eszközökben.³⁶

A forradalom kérdése azonban a szociáldemokraták körében továbbra is központi kérdés maradt. Eduard Bernstein megállapította, hogy „átalakító reformokat kell keresztülvinni a folyamatos fejlődésben lépésről lépésre véráldozat nélkül.” Karl Kautsky pedig úgy vélekedett, hogy a „szociáldemokrata egy forradalmi, de nem forradalmat csináló párt.”³⁷ Végül a német Szociáldemokrata Párt a Mannheimer Egyezményben 1906 szeptemberében végképp lemondott a forradalomról, amikor a szakszervezetekkel arról egyezett meg, hogy tömeges sztrájkot is csak a velük való egyeztetés után indít.³⁸

Naumann ezek után *A szociáldemokrácia belső változásai* című művében igen érdekes fejtegetést tett közzé arról, hogyan tudják a szociáldemokraták támogatóik táborát növelni: „Képzeld el, mit jelent 3 millió választót egy pártprogramra összehozni. Még ha a szociáldemokrata választók többségének azonos osztályhelyzete könnyebbé is teszi egyesek megnyerését, mint egyes párttagok megnyerését a liberális pártok területén, mégis csodálni való fáradozás ilyen sok különálló fejet egy egységgé összefogni.” A „különálló fejek” egy egységgé való összefogásában Naumann nagy szerepet tulajdonít a jelszavaknak, melyeket a

³⁵ Naumann, Friederich: Die psychologischen Naturbedingungen des Sozialismus (Politisch-anthropologische Revue, Eisenach 1902) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 326-335.

³⁶ Naumann, Friedrich: Die revolutionäre Phrase (Die Zeit 1. Jg. 1902, Nr. 32). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 336-339.

³⁷ Mannheimer Abkommen, ld. <https://www.spd.de/160-jahre/matrix/1906-mannheimer-abkommen> (2024.06.15.)

³⁸ Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, abgehalten zu Mannheim vom 23. bis 29. September 1906. Berlin, 1906, pp. 305.

pártok szónokai nélkülözhetetlen „kéziszerszámként” használnak. A szociáldemokraták esetében ilyen jelszavak az osztályharc, kapitalista kizsákmányolás, a régi társadalom vége, szociális köztársaság, a forradalom és a szocializmus. Ahogyan azonban a világ változik, úgy változik a jelszavak értelme is. Mivel a „régii társadalom” erősebb, mint azt korábban gondolták, a hatalmi és tulajdonviszonyok megváltoztatásának gondolata elveszítette pszichológiai erejét. Ezáltal megváltozott a forradalom és a szocializmus jelszavak értelme is. Így a forradalmi szociáldemokrácia nem cselekszik forradalmian, ugyanis már túl gyenge a forradalomhoz. Az egyetlen eszköz a munkások kezében a tömeges sztrájk maradt, amelynek vezetése azonban a szakszervezetekhez csúszott át. A szocializmus is megváltozott. A 20. század elejére a szocializmus egy céllá, egy folyamattá vált. Ahogyan Bernstein is megfogalmazta: „A végcél semmi, a mozgalom minden!” A munkások a szakszervezetek útján érdekeiket és akarataikat érvényesíteni tudták. Így a szocializmus fogalma kiszorította a kommunizmusét. Egy szociáldemokrata ebben az időben úgy gondolt vissza mozgalmuk első periódusára, mint egy liberális a régi negyvennyolcas időkre. Mindennek a hátránya Naumann szerint az volt, hogy a munkásosztály energiája hosszú időre elaludt a szakszervezeti mozgalomban, az előnye viszont abban mutatkozott meg, hogy a lehetetlen célokat lehetségesek váltották fel.³⁹

1848. február 26-án jelent meg Londonban a Kommunista Kiáltvány, melyben Marx és Engels a szocializmus alap gondolatait lefektették. Hatvan évvel később, 1908-ban Naumann a *Marxizmus sorsa* című tanulmányában leírja, hogyan avultak el a marxista tézisek ezen idő alatt. Naumann érdemesnek tartja megemlíteni, hogy maga Marx nem a munkások közül származott, és bár a német proletárok prófétájává vált, nem is német földön élt. Ugyan Marx ébresztette fel a munkásmozgalom táalentumait, és a gazdasági viszonyok önmagukban nem lettek volna elegendőek ahhoz, hogy a szociáldemokrata pártnak hárommillió szavazója legyen, a marxizmus hatvan év alatt fokozatosan múlttá vált, ahogy például más területeken Bismarck, Wagner vagy Darwin. Marx mielőtt szocialista lett, liberális volt, és a szocializmust liberális gazdasági alapokra helyezte. Naumann megjegyzi, hogy a liberálisok és a szociáldemokraták több kérdésben is – mint például a kereskedelem minden lehetséges módon való könnyítése vagy a nagyüzemek törvények és adók útján való gátolása – egyetértettek.

Marx abból indult ki, hogy a kapitalista burzsoázia csak rövid ideig fogja vezetni a gazdaságot. A szabadverseny következtében ugyanis a tulajdon egyre kevesebb kézben fog koncentrálni, a burzsoázia mind nagyobb része fog a proletárok soraiba átcsúszni. A többi osztály megszűnik és csak a kapitalista ipar és a proletariátus marad. Az egységessé váló proletariátus pedig meg fogja szerezni a hatalmat. Naumann azonban arra figyelmeztetett, hogy hatvan év elteltével ideje az elgondolásokat a változásokkal összevetni. Hogyan mondaná valaki hatvan év elteltével ugyanolyan magabiztossággal, mint 1848-ban, hogy a kapitalizmus rövid időn belül elhal? Az élet ugyanis matematikailag nem kiszámítható, minden tendencia magával hozza az ellentétét is. Hatvan évvel a Kommunista Kiáltvány után sem az a helyzet, hogy csak nagyüzemek és proletariátus léteznének, még a nagyvárosokban sem.

Marx úgy gondolta, hogy a proletariátus egyesül, a világ többi része azonban individualista lesz. Így a marxizmus utolsó kérdése, vajon az egyéni vállalkozókból álló gazdasági rendszer tartani tudja-e magát a szocialistává váló proletariátussal szemben? Naumann szerint a válasz, hogy valószínűleg nem. Azonban rögtön hozzáteszi, hogy a csupán egyéni vállalkozókból álló gazdasági rendszer már nem is létezik. Ami a helyén keletkezett sokkal erősebb és időtállóbb, ez a szövetségre lépett vállalkozókból álló rendszer. Így a

³⁹ Friedrich, Naumann: Die inneren Wandlungen der Sozialdemokratie (Süddeutsche Monatshefte 3. Jg. 1906, Nr. 10.). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 339-348.

munkásság nem egyedülálló ellenségekkel találja magát szemben, hanem egy egész hadsereggel, amely éppúgy felfegyverzett és szervezett, mint saját maga.

Naumann áttekintést nyújt arról, hogyan alakult ki ez a rendszer. Az első szinten a vállalkozók minden tevékenységet maguk végeznek. A munkamegosztás fokozódásával azonban az egyéni vállalkozások felbomlanak és az egyes tevékenységek elválnak egymástól. Így elválik a vállalkozói tevékenységtől a tulajdon (pl. a részvénytársaságok esetében), szétválik a termelői és a kereskedői tevékenység, a termelői és kereskedői tevékenység elválik a felső irányítástól. A második szinten ezért egy bonyolult tevékenységi rendszer alakul ki, ahol a személyes vállalkozásnak nyoma sem marad. Kialakulnak a vállalkozások szövetségei, melyek materiális és intellektuális erejükben messze felülmúlják a munkások szövetségeit. A harmadik szint vállalkozói már nem az egyes termékek előállítói, hanem a tőkéjüket különféle termékek előállításába fektetik, ezzel átfogóan látják a gazdaság működtetését.

Naumann szerint a szindikátusok majdnem azt teszik, amit a szocialisták korábban jövőendő államként írtak le. A szindikátusok azonban ezt arisztokratikusan, a saját hasznukra hozzák létre, míg a szocialisták úgy képzelték, hogy rájuk lesz szükség a termelés szabályozásának megvalósításához. Lényegében igaza lett a szocialistáknak, hogy az egyéni vállalkozások rendszere csak rövid ideig fog tartani. A kialakult gazdasági társaságok azonban nem fognak megszűnni. A gazdasági válságok sem teszik tönkre őket, mert kidolgozták, hogyan védekezzenek ellenük, a sztrájkolókkal szemben pedig a pénzeszközök megvonásával védekeznek. Ezt a helyzetet maguk a szocialisták idézték elő, hiszen támadásaik nélkül a vállalkozások társadalmasítása sokkal lassabban és részlegesebben ment volna végbe.

Naumann ezért arra figyelmeztet, hogy ebben a helyzetben már több ponton fel kell hagyni a reményekkel. Már nem lehet abban hinni, hogy a magánvállalkozásokat az állami tulajdon váltja fel. Néhány iparágat még lehet államszocialista módon irányítani, de a nagyipart már nem. A fogyasztók szövetkezeteit sem lehet a gazdasági élet jövőendő rendje hordozóinak tekinteni. Ugyan növekedhetnek, de a termelők hatalmas egyesületeivel szemben csak mellékszereplők lesznek. Abban sem lehet már hinni, hogy a szakszervezeti intézmények majd általános sztrájk útján magukhoz ragadják a gazdasági irányítást. Az ipar vezetése az egymással összedolgozó szindikátusok és bankok kezébe került. A szocialista forradalom már nem lehetséges, a következő periódus az ipari szövetségeké.

A marxista eszmének két alkotóeleme volt, szocialista és demokratikus. A szocialista részt, a gazdasági élet irányítását a vállalkozások vették a kezükbe. A szocializálás pedig nem aluról, hanem fentről indult ki. Naumann szerint a szociáldemokraták nem tudnak ez ellen semmit tenni. Amit tehetnek: munkásvédelmi törvények követelése, a liberális és demokratikus eszmék képviselője, mivel már nem tudnak új társadalmi rendet követelni, az új helyzetben kell erőt mutatniuk és az új társadalom felépítésében részt venniük.

Naumann arra is kitér, hogy a liberalizmus és a szociáldemokrácia egyre inkább közelít egymáshoz, főleg a munkásvédelem és a szakmai szervezetek képviselőjének területén. A marxizmus bár „csodálatos zene” volt a munkásmozgalmak kezdetén, azonban már a századforduló idején fennálló valóságnak sem felelt meg. Minden munkás tudta, hogy társaival nincsenek abban a helyzetben, hogy a termelés szabályozásának feladatát átvegyék. „Tégy egy babérkoszorút Marx felejtetetlen márványfejére, és fizess több szakszervezeti díjat, mint eddig!” A kívülállók pedig – mint Naumann is – addig izgatottan figyelik a munkásság szellemi struktúrájának változásait, mert attól függ, hogy Németországban újra liberalizmus lesz-e. A „politikai nevelő” úgy látta, hogy a parlamentben a konzervatívok és a centrum legyőzése érdekében a liberálisoknak és a szociáldemokratáknak össze kellene fogniuk.⁴⁰ Naumann egyébként már a Nationalsozialer Verien megalapításánál azt gondolta,

⁴⁰ Naumann, Friedrich: Das Schicksal des Marxismus (Die neue Rundschau 19. Jg. 1908. Nr. 10. Gleichzeitig. In: Die Hilfe 14. Jg. 1908. Nr. 41). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann,

hogy a szociális liberalizmus ötletével a polgári szociáldemokraták köréből is tud választókat nyerni.⁴¹ Az egyesület feloszlásakor pedig a tagok a liberális Freisinniger Vereinhez csatlakoztak.

V. Összegzés

Naumannak a szocializmus problémáival foglalkozó műveiben is megfigyelhető életútjának első állomásain, a Rauhe Hausban, majd a belmisszióban szerzett tapasztalatainak hatása. A fiatalok és a munkások ínséges sorsával való szembesülése politikai pályafutása során is a szocialista eszméket valló pártok tanítására ösztönözte, hogy azok a valóságtól elszakadva ne az idejétmúlt tanokat kövessék, hanem a korabeli helyzetnek megfelelően próbáljanak valamit a munkásosztály felemelése érdekében tenni.

Naumann művei megfelelően tükrözik, hogy fiatal éveinek vallásos lendülete később sem múlt el. Hans Voelter szerint a szociális, liberális és nacionalista érzület a legmélyebb etikai értelemében sajátos egységet alkotott nála. „Az a szocializmus, amely a közösségi érzést szolgálva az egyének szabadságát elnyomva életellenes kommunizmussá vagy bolsevizmussá vált, éppúgy idegen volt tőle, mint az a liberalizmus és kapitalizmus, amely az egyének túlhangsúlyozásával önzéssé korcsosul, és széttöri a közösségi érzést.”⁴²

Irodalomjegyzék

Aly, Götz: Warum die Deutsche? Warum die Juden? Gleichheit, Neid und Rassenhass – 1800 bis 1933. S. Fischer Verlag, Berlin, 2011.

Düding, Dieter: Der Nationalsoziale Verein 1896-1903. Oldenbourg, München, 1972.
<https://doi.org/10.1515/9783112415948>

Fesser, Gerd: Friedrich Naumann. In Bernd Heidenreich (Hrg.): Politische Theorien des 19. Jahrhunderts. Akademie Verlag, Berlin, 2002, pp. 399-411.
<https://doi.org/10.1524/9783050080277.399>

Heuss, Theodor: Friedrich Naumann: der Mann, das Werk, die Zeit. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1937.

Heuss, Theodor: Naumann, Friedrich. In Neue Deutsche Biographie 18, 1997, pp. 767-769.
<https://www.deutsche-biographie.de/pnd118738178.html#ndbcontent> (2023.04.15.)

100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann.
<https://www.demokratie-geschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15.)

Kautsky, Karl: Die vereinigten Staaten Mitteleuropas. Verlag von J. H. W. Dietz Nachf. G. m. b. H, Stuttgart, 1916.

Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 348-373.

⁴¹ 100 köpfe der Demokratie. Idol eines sozialen Liberalismus, Friedrich Naumann. <https://www.demokratie-geschichte.de/koepfe/2309> (2024.06.15.)

⁴² Voelter: i. m. p. 47.

Kedar, Asaf: Max Weber, Friedrich Naumann and the Nationalization of Socialism. In *History of Political Thought*, Vol. 31, No. 1 (Spring 2010), pp. 129-154.

Kellmann, Katharina: Sozialliberalismus in Kaiserreich. 2021. <https://katharinakellmann-historikerin.de/sozialliberalismus-im-kaiserreich/> (2023.04.15.)

Kosiarski, Jacek: Deutschland, Mitteleuropa und die Revolutionierung Russlands. In *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 2015/2, pp. 305-352. DOI: 10.7366/020909612201514

Mannheimer Abkommen. <https://www.spd.de/160-jahre/matrix/1906-mannheimer-abkommen> (2024.06.15.)

Mayer, Herbert: Im Dinsten des Liberalismus, Der Politiker Friedrich Naumann. <https://berlingeschichte.de/bms/bmstxt99/9908porb.htm#seite73>, p. 74. (2023.04.15.)

Meyer-Benfey, Heinrich: Friedrich Naumann. Seine Entwicklung und seine Bedeutung für die deutsche Bildung der Gegenwart. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1904.

Naumann, Friedrich: Arbeiter-Kathechismus oder der wahre Sozialismus. Verlag der Vereinsbuchhandlung, Calm & Stuttgart, 1889.

Naumann, Friedrich: Jesus als Volksmann. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1894.

Naumann, Friedrich: Einige Gedanken über die Gründung christlich-socialer Vereine: Entgegnung auf Prof. Hilty's gleichnamigen Vortrag. A. Siebert, Bern, 1896.

Naumann, Friedrich: National-sozialer Katechismus: Erklärung der Grundlinien des National-Sozialen Vereins. Buchverlag der Zeit, Berlin, 1897.

Naumann, Friedrich: Was will die Sozialdemokratie? (Die Hilfe 5. Jg. 1899, Nr. 20.) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 321-325.

Naumann, Friedrich: Deutschland und Österreich, p. 420. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 401-441.

Naumann, Friedrich: Nationaler und internationaler Sozialismus. Berlin, Hilfe, 1901.

Naumann, Friedrich: Die psychologischen Naturbedingungen des Sozialismus (Politisch-anthropologische Revue, Eisenach 1902) In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 326-335.

Naumann, Friedrich: Die revolutionäre Phrase (Die Zeit 1. Jg. 1902, Nr. 32). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 336-339.

Naumann, Friedrich: Die inneren Wandlungen der Sozialdemokratie (Süddeutsche Monatshefte 3. Jg. 1906, Nr. 10.). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 339-348.

Naumann, Friedrich: Das Schicksal des Marxizmus (Die neue Rundschau 19. Jg. 1908. Nr. 10. Gleichzeitig in: Die Hilfe 14. Jg. 1908. Nr. 41). In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.): Friedrich Naumann, Werke IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 348-373.

Naumann, Friedrich: Mitteleuropa. Georg Reimer, Berlin, 1915.
<https://doi.org/10.1515/9783112385241>

Németh István: Nemzetiszocialista és fasiszta Európa-politikai elképzelések az 1930-as években. In Valóság, 2020/5, pp. 77-97.
https://epa.oszk.hu/02900/02924/00088/pdf/EPA02924_valosag_2020_05_077-097.pdf
(2024. 06. 15.)

Németh István: Német feladat? A Közép-Európa gondolat funkciói 1814-1945 között. In Korunk, 2020/8, pp. 15-25.
https://epa.oszk.hu/00400/00458/00669/pdf/EPA00458_korunk_2020-08_015-026.pdf (2024. 06. 15.)

Peschel, Andreas: Naumann, Josef Friedrich. In Institut für Sächsische Geschichte und Volkskunde e.V. (Hrg.): Sächsische Biografie, 2014. [http:// www.isgv.de/saebi/](http://www.isgv.de/saebi/) (2023.04.15.)

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, abgehalten zu Mannheim vom 23. bis 29. September 1906. Berlin, 1906.

Schoeps, Hans-Joachim: Friedrich Naumann als politischer Erzieher. In Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 1968, Vol. 20, No. 1, pp. 3-13.
<https://doi.org/10.1163/157007368X00021>

Schieder, Wolfgang: Das Mitteleuropabuch. In Thomas Nipperdey, Wolfgang Schieder (bearb.): Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, pp. 485–ü-486.

Schieder, Wolfgang: Schriften zum Mitteleuropaproblem, Einleitung. In Nipperdey, Thomas – Schieder, Wolfgang (bearb.) Friedrich Naumann Werke, Band IV. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen, 1964, pp. 374-399.

Schmid, Thomas: Der illiberale Liberale. In Welt, 24. 08. 2019.
<https://www.welt.de/debatte/kommentare/article199046357/100-Todestag-Friedrich-Naumann-Der-illiberale-Liberale.html> (2024.06.15.)

Voelter, Hans: Friedrich Naumann und der deutsche Sozialismus. Eugen Salzer Verlag, Heilbronn, 1950.